

BOSHLANG'ICH SINIF DARSЛИKЛАRIDAGI AYRIM ONOMASTIK BIRLIKЛАARNING LEKSIK-SEMANTIK TADQIQI

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti
1-kurs magistratura talabasi: Xaydarova Yulduz
yxaydarova377@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi kunda zamonaviy tilshunoslik sohalaridan biri bo'lgan "Onomastika" (Atoqli otlar) bo'limidagi ba'zi atoqli otlarning tahlili hamda boshlang'ich sinf darsligida berilgan ayrim atoqli otlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Onomastika, toponimlar, antroponimlar, etimologiya, so'zlashuv uslubi.

Atoqli otlarning mavjudlik mantig'i, kelib chiqishi va vazifalariga ko'ra xalq ma'naviyati, mafkurasi, madaniyati bilan zich bog'langan lug'aviy qatlamdir. Chunki nomlarda o'zbek xalqining o'tmish tarixi, ijtimoiy-siyosiy falsafiy qarashlari, etnografik diniy tasavvurlari o'z ifodasini topgan. Nomlar millatning madaniy merosini belgilab beradi. Shuning uchun onomastika ya'ni atoqli otlar so'nggi davrlarda ko'pgina olimlarning diqqat markazida bo'lgan muhim mavzulardan biridir. Ushbu sohada qilingan ilmiy tadqiqotlarning salmog'i ortib bormoqda. Z.Do'simov, E.Begmatov, T.Nafasov, S.Qorayev, B.O'rinboyev, N.Oxunov, T.Ernazarov, X.Xolmo'minov, S.Naimov, O.Gadoyev kabi olimlarning tadqiqotlari o'zbek onomastikasi rivojiga qo'shilgan munosib hissadir.

Payariq toponimlari ustida ko'pgina izlanishlar olib borgan O.Gadoyevning fikricha toponimlarning o'zagini, yana ham aniqrog'i, yadrosini tashkil etadigan toponegiz masalasida fikr-mulohaza aytish uchun ilmiy ishlarda qo'llanilayotgan topoasos, toponimik indikator, topoformant singari bir qancha toponimik tushuncha va terminlarni, toponimik qonuniyatlarni e'tiborga olish kerak. Chunki toponimlar toponimik qonuniyatlari zaminida vujudga kelgani kabi toponegizlar ham mana shu jarayon majmuida voqelanadi.¹Bundan aytish mumkinki, onomastikda hosil bo'ladigan terminlar asosan turdosh ot asoslaridan kelib chiqishi izlanishlarning asosiy o'zagi hisoblanadi. Nomlar qaysi bir obyektни nomlab kelishiga ko'ra farqlanadi. E. Begmatovning fikricha: "Onomastika o'rganadigan til birliklari

¹ O.Gadoyev Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonunlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani Materiallari Samarqand shahri, 2022-yil, 25-may

onoma(umum.) ya'ni atoqli otning ko'rinishi va tiplaridir. Bular *antroponim*, *toponim*, *zoonim*, *fitonim*, *gsosmonim*, *teonim* va boshqalar. Keltirilgan terminlar onomastik birliklarning tiplarini umumiy nomlaydi. Aslida, bu onomastik birliklarning har biri bir qator mikroonomastik birliklar majmuidan tashkil topgan.² Bundan ko'rib turibdiki, onomastika nafaqat tilshunoslik uchun, balki tarix, etnografiya, geografiya, madaniyat tarixi va boshqa bir qator fanlar uchun ham qimmatli materiallar beradi.

Shu o'rinda boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan atoqli otlarni leksik-semantik jihatdan tahlil etish ushbu maqolaning maqsadi hisoblanadi.

Atoqli ot — yakka predmetning atamasi. Atoqli otda umumlashtirish yo'q, u leksik jihatdan odatda shartli bo'lib, yakka bir predmetni o'zi kabi boshqa yakka predmetdan farqlab berishga xizmat qiluvchi tamg'a vazifasini bajaradi.

Ko'pchilik atoqli otlar turdosh ot, boshqa biror turkum so'zi asosida vujudga keladi: Olmos (turdosh otdan), Utkir (sifatdan), Tursun (fe'ldan) kabi. Oz bo'lsa-da, atoqli otning turdosh otga aylanishi ham uchraydi: rentgen (apparatning nomi), boston (jundan to'qilgan yupqa matoning nomi), xosiyatxon (atlas turining nomi) kabi. Bunda yakka predmetning (ko'pincha shaxsning, qisman geografik punktning) xususiy nomi ma'lum tur predmetning nomi qilib olinadi, natijada atoqli otga xos shartlilik yo'qoladi, bunday so'z turdosh otga aylangach leksik mundarija kashf etadi. Aksincha, turdosh ot yoki boshqa biror turkum so'zi atoqli otga aylansa, odatda leksik mundarijasidan mahrum bo'ladi, shartlilik kashf etadi (nom tamg'aga aylanadi)³.

Boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan atoqli otlarning xilma-xilligi o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytiradi. Atoqli otlarning turdosh otlardan yasalishi ma'noning torayishi sifatida qaralsa-da, bu nomlar aniq bir obyekt, predmet, yoki biror bir manzilga xususiy nom berish orqali o'zbek tilining so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi va shaxs nutqida va so'zlashuv uslubida faol leksik xususiyatga ega. Hozirgi boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan atoqli otlarni ma'no guruhlariga ko'ra quyidagicha morfologik modellarini tuzib chiqamiz:

1. *Shaxs nomlari* – **Ot /shn;** Kishilarning ismi, otasining ismi, familiyasi va taxallusi: Ahmad al-Farg'oni; Abu Ali ibn Sino; Munis; Akmal; Dovdirboy; Xurshid, Aleksandr Stepanovich Popov v.k;

² Begmatov E. O'zbek tili antroponomikasi. Toshkent. Fan, 2013. 10-bet

³ O'zbek tili grammatikasi, ikki tomlik, I tom, Morfologiya, T., „Fan“ nashriyoti, 1975 127-bet

2. *Joy nomlari* – **Ot/jn**; ma'lum bir geografik hududga atab qo'yilgan nomlar O'zbekiston; Misr; Venetsiya; Andijon; Dalvarzintepa, Afrosiyob, Marmara v.k;

3. *Narsa nomlar* – **Ot/nn**; *narsalarga atab qo'yilgan nomlar narsa nomlari deyiladi*: “Xamsa”; “Tib qonunlari”; “Ziji jadidi Ko'ragoniy” (kitobga), , Paxmoq (mushukka), “Matiz” (mashinaga) Mars (sayyoraga) v.k;

Ma'lumki, o'zbek antroponimiyasining lug'aviy boyligi ikki katta qatlamga bo'linadi: o'z qatlam ismlar va o'zlashma qatlam ismlar. Bu qatlamlar maxsus tadqiqotlarni talab qilar edi. Mana shuni hisobga olgan holda G.Sattorov ushbu satrlar muallifi rahbarligida o'zbek tilining o'z qatlami yuzasidan tadqiqot olib borib, 1990 yilda “O'zbek ismlarining turkiy qatlami” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi.⁴ O'z qatlam ismlar xalqning turmush tarzi, madaniyati (O'roqboy-o'roq turdosh otidan, Boltaboy-bolta turdosh otidan) ma'lum bir hududga xoslik xususiyati (al-Buxoriy, al-Xorazmiy), turli ma'rosim urf-odat, udumlar bilan bog'liq nomlar (Hayitboy, Hayitgul (hayit kunida tug'ilgan, Xolida (xoli bilan tug'ilgan), Jumavoy (juma kuni tug'ilgan), ulug'vorlik xususiyatiga atalganlik udumiga ko'ra (Muqaddas, Shuhrat, Ulug'bek, Botir, Qodir, Komil, Kamol, Aziz, Xosiyat, Azim)⁵. O'zlashma qatlam esa boshqa millat vakillarining ismlaridan ko'chirish orqali hosil qilinadigan onomastik birliklardir. Masalan, Josh, Ruben, Betxoven. Bunday ismlar sozlashuv uslubida ishlatilib kelinsa-da, boshlan'ich sinf darsliklarida matnlar ichida berilgan atoqli otlar matn yoki hikoya mazmunini ochib berishga qaratilgan mazmuniy birlikdir. 2-sinf o'qish savodxonligi darsligida Nikolay Nosov qalamiga mansub “Gulzor shahrining mittilari” nomli hikoyasi berilgan.⁶Bu hikoyada noodatiy shaxs nomlaridan foydalanib, nom orqali xarakter-xususiyat va kasbini ochib berishga qaratilgan: Bo'yoqvoy-rassom nomi (bo'yoq turdosh ot +voy q.) ; Mashshoqvoy-cholg'uchi; (mashshoq shaxs oti+voy q.) Shoshqaloq-shoshib yuradigan mitti; (shoshqaloq-sifatdan)Sergap-ko'p gapiradigan mitti(sergap-sifatdan); Indamas-kam gapiradigan mitti (indamas-sifatdan); Bog'irsoq-bo'g'irsoqqa o'xshashlik jihatidan; Dovdirboy-dovdir mitti (dovdir sifat+boy q.); Agarqul-gapiga agar qo'shib gapiradigan mitti (agar shart bog'lovchi+qul q.) Magarqul-Agarqul akasiga uyqosh; Dumbulvoy-ko'rinishi dumbulga o'xshash (dumbul turdosh ot+voy q.); Shishajon-shishadan durbin yasagan munajjim (shisha turdosh ot+jon q.). Bundan tashqari joy nomi ham

⁴

Sattorov G. H. O'zbek ismlarining turkiy qatlami: Filol. fan. nomz. dis.Toshkent, 1990

⁵ 4-sinf darslik ona tili 1-2-qism

⁶ U. B. Aydarova. 2-sinf o'qish savodxonligi. 1-qism.Darslik –Toshkent: “Novda Edutainment”, 2023. 41-bet

keltirilgan: Dastorgulko‘cha-dastorgul ekilgan ko‘cha (dastorgul turdosh ot+ ko‘cha turdosh ot).

Umuman olganda, nomlar qanday bo‘lmasin aslida ular so‘z va qo‘shimchalardan tashkil topgan bo‘ladi. Ular nom bo‘lgani uchun endi oddiy so‘zlik (lug‘aviy) ma’nosiga ega emas, balki atalganlik yoxud ixtisoslashganlik asosida shakllangan nomlik ma’nosiga ega bo‘ladi.

E.Begmatovning fikricha, tilshunoslikda atoqli otlarga qaraganda turdosh otlar va boshqa tip turdosh so‘zlarning lisoniy xususiyatlari ancha yaxshi o‘rganilgan. Atoqli otlar turkumi haqida bunday fikrni aytib bo‘lmaydi. Chunki mavjud leksikologiya, grammatikalarda, imlo qoidalari va lug‘atlarda, odatda, atoqli otlarning to‘rt-besh tipigina keltiriladi, turli lisoniy xususiyatlar tahlil qilinganida esa atoqli ot materiallari chetlab o‘tiladi ⁷. O‘zbek onomastikasi tizimi kuzatilsa, unda ba’zi shakllar ham, ma’noga ko‘ra noaniq ismlar ham uchraydi. Buning turli sabablari bo‘lishi mumkin.

1. Ba’zi ismlar asrlar davomida iste’mol jarayonida qo‘llanaverib shaklan o‘zgargan bo‘ladi. Masalan, Temurbek ismi hozirda o‘zgarib, Timur Timka shakllarini ham uchratish mumkin.

2. Ba’zi atoqli otlar tarixda mavjud bo‘lgan hozirda iste’moldan chiqqan biror leksemadan yasalgan bo‘ladi. Choch, Shosh hozirgi kunda Toshkent.

3. Ma’lumki, bolaga qo‘yilgan ism ota-onalar tomonidan oila doirasida chaqaloqni erkalab turli shakllarda talaffuz qilinadi. Ko‘pincha erkalash shakllari ilk asos bo‘lgan asliy so‘zdan tamoman uzoqlashadi va mavhum shakllarni oladi. Masalan: Gulchehra-Guchi, Jumaniyoz-Jumash shaklida erkalash holatlari bor.

4. Ism hozirda bizga noma’lum bo‘lgan ba’zi lahjaviy leksemadan yasalgan bo‘lishi ham ehtimol. O‘zbek antroponimiyasida bir leksemadan yasalgan nomning ham erkaklar, ham ayollar ismi bo‘lib, kelishi ko‘p uchraydi. Ammo, ushbu shakl ismlar aksariyat holatlarda antroponomik aniqlagichlar yoki qo‘shimcha komponentlar yordamida o‘g‘il va qizlar ismiga xoslanadi. Masalan, Tursun (erkak)-Tursun (ayol), Iqbol (erkak)-Iqbol (ayol).

Onomastik birlik haqida so‘z ketganida o‘zbek onomastikasi birliklari tog‘risida atroflicha izlanishlar olib borilmoqda. Buning sababi, o‘ylaymanki, nomsiz hech bir narsaning o‘zi yo‘q.

⁷ Begmatov E. O‘zbek tili antroponomikasi. Toshkent. Fan, 2013. 32-bet

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aydarova. U.B 2-sinf o'qish savodxonligi. 1-qism.Darslik –Toshkent: “Novda Edutainment”, 2023. 41-bet
2. Baynazarova D.Dj. Toirova M.E 4-sinf ona tili savodxonligi 1-2- qism.Darslik – Toshkent: “Novda Edutainment”, 2023.
3. Begmatov E. O'zbek tili antroponomikasi. Toshkent. Fan, 2013. 32-bet
4. O.Gadoyev Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonunlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani Materiallari Samarqand shahri, 2022-yil, 25-may
5. S a t t o r o v G. H. O'zbek ismlarining turkiy qatlami: Filol. fan. nomz. dis.Toshkent, 1990
6. ¹ O'zbek tili grammatikasi, ikki tomlik, I tom, Morfologiya, T., „Fan“ nashriyoti, 1975 127-bet